

Dragoljub D. ČOLIĆ

SINAGOGA U ZRENJANINU

PUNIH 45 godina postojala je jevrejska sinagoga u Zrenjaninu, jedno od najvrednijih arhitektonskih dela u gradu na Begeju, delo Leopolda Baumhorna, jednog od najpoznatijih svetskih majstora i graditelja zdanja ove vrste. Velelepna građevina, čija je organizacija izgradnje, kao i sama izgradnja, trajala gotovo četiri godine, služila je ne samo za potrebe ispovedanja prastare mojsijske vere nego je to bio i pravi arhitektonski ukras grada koji je upotpunjavao njegovu celokupnu lepotu i vrednost. Kupola sinagoge velikog raspona podsećala je na arhitektonska dela slavni graditelja iz doba renesanse, a kao jedina građevina sa elementima mavarskog stila na celom području Banata predstavljala je ujedno i vanrednu turističku retkost.

Kad su nacisti u aprilu 1941. godine posle ulaska nemačkih okupacionih trupa prigrabili vlast u Zrenjaninu, ubrzo se u nekoj od njihovih glava rodila ideja da ovu velelepnu građevinu treba porušiti, jer se poverovalo u pričanju da se u njenim temeljima i zidovima nalaze skriveno zlato i dragocenosti Jevreja koji su u to vreme već bili pohapšeni i oterani u logor.

Razume se da od toga nije bilo ništa, pa su razbesneli rušioци hrama našli u zidovima i temeljima crkve samo metalne kutije s poveljama koje su bile uzidane prilikom početka gradnje sinagoge kao poruke dalekim pokolenjima i za koje se u kulturnim krugovima Zrenjanina znalo da su tamo postavljene.

Povelja je ujedno bila svedok jedne daleko povoljnije i snošljivije atmosfere koja je vladala u doba izgradnje ove bogomolje u odnosu na međunacionalnu trpeljivost i saradnju, jer su na njoj bili potpisi pripadnika svih nacionalnosti koje su u to vreme u većem broju živele u gradu, pa naravno i Nemaca, dedova i očeva onih primitivnih zanesenjaka koji su krampovima razvaljivali jednu svetinju i lepotu.

NASELJAVANJE JEVREJA U ZRENJANIN

Naseljavanje Jevreja u Zrenjanin nije bilo organizovano po grupama, nego se ono odvijalo kroz dug vremenski period prema pojedinačno dobijenim dozvolama za nastanjivanje jevrejskih porodica ili pojedinaca u ovom gradu. Državne i opštinske migracione odredbe menjale su se često, što je zavisilo od nastalih okolnosti i pojedinih ljudi koji su bili na vlasti.

Prema podatku koji je naveden u almanahu *Petrovgrad*, objavljenom 1938. godine u redakciji Al. Stanojlovića, a prema podatku dobijenom od lokalnog istoričara Živana Jankahidca, prvobitno su se naselile dve jevrejske porodice 1747. godine. Bila su to domaćinstva Joakima Goldštajna i Mojsija Abrahama. Trebalo je, dakle, da prođe punih 30 godina od odlaska Turaka iz ovih krajeva, koji su ostali mahom opustošeni i nenaseljeni, da bi se u Zrenjaninu, tadašnjem Velikom Bečkereku, pojavili prvi jevrejski naseljenici.

Tokom sledećih petnaest godina dobilo je dozvolu za naseljavanje i nastanjivanje u Zrenjaninu još nekoliko jevrejskih porodica. Tako su polako sazrevali uslovi za stvaranje jevrejske opštine koja je, prema Hugu Bihleru, učitelju i saradniku *Mađarskog jevrejskog leksikona* štampanog 1929. u Budimpešti, bila osnovana 1760. godine. Iz Bihlerovih podataka vidi se dalje da je Jevrejska verska opština u tadašnjem Bečkereku imala ukupno 30 jevrejskih porodica u 1762. godini. Za petnaest godina koliko je proteklo od početka naseljavanja prvih Jevreja u ovaj grad, broj jevrejskih porodica prosečno je rastao za dve porodice godišnje.

U daljem periodu formira se po jedna nova jevrejska porodica godišnje bilo da je reč o naseljavanju novih ili izdvajanju iz već postojećih porodica. Tako su 1835. godine, za koju se u Istorijskom arhivu čuvaju dokumenti i spiskovi popisa Jevreja u gradu, bila uvedena u popis 74 jevrejska domaćinstva sa 334 duše. Broj članova domaćinstva u tada postojećim jevrejskim porodicama bio je nešto veći od četiri i po u svakoj porodici prosečno. Povećanje broja jevrejskih stanovnika u gradu tokom sledećih 10 godina bilo je nešto izrazitije; 1846. godine, njihov broj je iznosio 507 duša u otprilike 110 domaćinstava.

Međutim, u godinama bune, odnosno do 1850, broj jevrejskog stanovništva u Zrenjaninu se smanjio; posle revolucije, dakle 1850. godine, među popisanim su bile samo 434 duše, što je u odnosu na popis iz 1846. manje za 74 osobe. Ovo smanjenje je nastalo kao posledica angažovanja nekih Jevreja u buni protiv Austrije, pa su posle ugušenja bune morali da se uklone iz grada.

Povećanje broja Jevreja u Zrenjaninu bilo je veoma osetno za sledećih 20 godina. U razdoblju od čitava dva veka, te dve decenije su značile period najintenzivnijeg naseljavanja, tako da se jevrejsko stanovništvo više nego udvostručilo, pa je 1870. godine u gradu bilo popisano 1.089 Jevreja.

Kako je teklo dalje povećanje ili smanjenje broja Jevreja u Zrenjaninu vidi se iz rezultata zvaničnih popisa. Naime, 1890. godine bilo je popisano 1.210 pripadnika mojsijevske vere, 1900. popisano je 1.335, 1910. broj se smanjio na 1.232, a godine 1921. popisano je 1.328 Jevreja. Ovaj podatak istovremeno pokazuje da se njihov broj povećao uprkos godinama prvog svetskog rata i prilikama koje su vladale neposredno po završetku rata. Međutim, u narednoj deceniji došlo je ponovno do smanjenja broja jevrejskog stanovništva, pa je on u 1931. godini iznosio samo 1.127. Najzad, uoči same okupacije 1940. godine, broj Jevreja je iznosio oko 1.260 lica. Tačan broj je bio nešto veći s obzirom na to da

je bilo izvesnih jevrejskih porodica koje nisu bile mojsijevci zato što su prešle u katoličku ili pravoslavnu veru.

U stvari, ove podatke iz zvaničnih popisa mogli smo prikupiti jedino zahvaljujući činjenici da su bili popisivani pripadnici pojedinih veroispovesti, pošto su podaci prema broju pripadnika pojedinim nacionalnostima drugačiji; naime, za vreme austrougarskog režima, Jevreji su mahom svrstavani u mađarsku nacionalnost mojsijevske vere.

RAD JEVREJSKE VERSKE OPŠTINE

Jevrejska verska opština, za koju smo već naveli da je osnovana 1760, vodila je brigu o verskim potrebama svojih pripadnika u vezi s venčanjima, sahranama i slično. Tako je za sahranu preminulih članova obezbeđeno posebno zemljište koje je služilo za groblje, a nalazilo se na desnoj strani Ečanskog drumu. To takozvano Staro jevrejsko groblje postojalo je sve do iza prvog svetskog rata, a potom su spomenici izvađeni i preneti u prvi deo Novog groblja.

U doba nastajanja Jevrejske verske opštine u Zrenjaninu, ona je svakako bila u sastavu nekog nadržinata, ali o tome nema pouzdanih tragova do 1789. godine. Međutim, poznato je da je zrenjaninsko jevrejstvo stajalo pod duhovnim vođstvom aradskog nadržinata posle izbora Horina za aradskog nadržina. Iz jednog dokumenta koji navodi nadržin dr Niderman, takvo stanje je potrajalo do tridesetih godina XIX veka, kada je zrenjaninsko (tada bečkerečko) jevrejstvo prešlo u sastav temišvarskog nadržina. U to vreme je poznati David Hirš Openhajm bio imenovan za rabinera tamiške županije i vojne krajine, a sa tom titulom dobio je i isključivo pravo venčavanja Jevreja na ovom terenu.

Na dan 31. maja 1811. godine, Jevrejska verska opština u Bečkereku sklopila je ugovor sa rabinom drom Pinkasom (Medreš) o obavljanju dužnosti jevrejskog sveštenika na području opštine. Original toga ugovora čuva se u Istorijском arhivu u Zrenjaninu, a iz njega se ujedno može videti i ko su bili članovi uprave Jevrejske verske opštine, potpisnici ugovora. To su bili: Isak Majnc kao sudija (predsednik), zatim članovi Abraham Kaniža, Samuel Polak, Mojsej Kon, Isak Jakob, Bernard Drekser, Mojer Kampfen, Mojzeš Šlezinger, Šamuel Glazer, Natan Polak, Adam Gutman, Mojzeš Dajč, Abraham Tirnau, Majer Kon, Isak Kuterer, Lazar Esterajher, Hiršl Fišer, Šamuel Rozenfeld, Majer Brumel, Mojzeš Švarc, Pinkas Kon i Fabi Švajcer kao beležnik; dakle ukupno 21 član.

Pošto je dr Pinkas došao u sukob sa opštinom u pogledu otprilike 8 tačaka sklopljenog ugovora, ovaj ugovor je stigao pred Magistrat u vidu žalbe kojom je Pinkas tražio striktno izvršavanje obaveza, priključujući uz to i overen prepis ugovora. Žalba je podneta Magistratu na dan 17. jula 1812. godine, dakle posle gotovo 14 meseci od dana potpisivanja ugovora.

Iz prvih decenija XIX veka, u Zrenjaninu su na starom jevrejskom groblju ostala dva nadgrobna spomenika. Natpis na jednom potiče iz 1828, a ovekovečio je ime jednog značajnog čoveka — Meira Štampe. Natpis na drugom spomeniku potiče iz 1832; spomenik se nalazio na grobu Jovana Lihtentalala. Natpis kaže da je on bio osnivač Jevrejske verske opštine u Zrenjaninu, iako se zna da je bio i predsednik i reorganizator opštine. Naime, ova verska zajednica je upravo u Lihtentalovo vreme pretvorena u samostalnu veroispovednu opštinu i kao takva potpala je pod rabinat u Temišvaru.

Iz prvih godina XIX veka postoji u Istorijskom arhivu još jedan dokumenat koji je u vezi sa Jevrejskom verskom zajednicom u Zrenjaninu. To je dokumenat broj 128. od 14. novembra 1812, a odnosi se na izbor jevrejskog opštinskog sudije — predsednika. Prilikom izbora, jednoglasno je za prvog predsednika izabran Isak Mencer. Poznato je iz drugih sačuvanih dokumenata da je on sa svojom porodicom došao iz Vršca 1801. godine i da se bavio ugostiteljskim poslom. Za prvog potpredsednika bio je izabran Avram Gutman, a za drugog Mojsije Dajč. Postoji i podatak da je predsednik u 1817. godini bio Avram Gutman, potomak prvih naseljenih Jevreja u ovom gradu.

Izbor predsednika i potpredsednika vršen je svake treće godine. Prilikom ovog izbora 1812. godine, Isak Mencer, Avram Gutman i Mojsije Dajč izvestili su Magistrat o svojoj želji da Majer Rizenberg za vreme njihovog mandata zadrži ponovo svoje zvanje staratelja Jevrejske opštine i u ovom izbornom periodu, mada je tu dužnost vršio i za vreme prethodnog mandata. Magistrat se saglasio sa ovim predlogom.

Iz drugih dokumenata koji se tiču rada Jevrejske verske opštine u prvoj polovini XIX veka, a koji su sačuvani u Istorijskom arhivu, vidi se i to da je došlo do nesuglasica među Jevrejima u pogledu doprinosa za »Gabelu«, što je označeno u dokumentu br. 447 iz 1840. godine.

Kad je u gradu pokrenuto pitanje o potrebi nabavke mrtvačkih kola, Jevrejska verska opština je aktom pod brojem 972. iz 1846. godine molila da se pri nabavci ovih kola računa i na usluge sahrane sa ovim kolima i u slučajevima smrti jevrejskih žitelja.

IZGRADNJA PRVE SINAGOGE

Pošto su se bogoslužjenja i druge verske radnje morali obavljati po verskim propisima, za tu svrhu su postojale i određene prostorije još od osnivanja verske zajednice. Međutim, trebalo je da prođu mnoge decenije da bi se moglo pomišljati i na izgradnju posebne zgrade za bogomolju. Za to je postojalo više razloga. Poznato je kakav su stav zauzimala vlasti i pojedine kategorije građana u pogledu nastanjivanja u gradu i da su Jevrejima pri tome činjene bezbrojne smetnje. Za izgradnju bogomolje trebalo je dobiti odobrenje za kupovinu zemljišta, a posebno

je bilo teško podići zgradu iz razloga što je Jevrejska verska opština bila siromašna.

Tek 1831. godine ukazala se prilika i nabavljena su sredstva da se u centru grada kupi odgovarajuće zemljište za sinagogu u intavilanu grada pod top. brojem 855 grada Bečkereka. Koliko je i kakvih je sve teškoća bilo vidi se iz činjenice da je izgradnja bogomolje, takozvane prve sinagoge, počela tek 1845. godine, dakle punih 14 godina posle kupovine zemljišta. Međutim, i kada je počela, gradnja je bila izvesno vre meobustavljena usled nedostatka sredstava, pa tek kad je Daniel Đerčanfi, kraljevski namesnik za Banat, pritekao u pomoć svojom podrškom i finansijskom subvencijom, izgradnja prve jevrejske bogomolje u Zrenjaninu mogla je biti privedena kraju. Tako su se prastari Davidovi psalmi mogli pevati u novoizgrađenoj bogomolji tek od 1847. godine.

IZGLED PRVE SINAGOGJE U ZRENJANINU

Prva sinagoga je bila jednospratna zgrada na uglu današnjih ulica Sarajlijine i Đure Salaja. Dužina zgrade iznosila je oko 18—20 m, u prizemnom delu bilo je šest većih prozora, a na spratnom delu sedam. Iznad ulaznih vrata, koja su bila na levoj strani zgrade, nalazila se šestokraka Davidova zvezda.

Prostrana sala za bogoslužjenje nalazila se na spratu. Planovi, imena arhitekata i preduzimača radova ove zgrade nisu sačuvani niti zabeleženi. Nije nigde sačuvana ni fotografija zgrade. Pa ipak, u vreme kad smo pre nekoliko godina počeli da prikupljamo podatke o jevrejskoj bogomolji u našem gradu, bio je živ jedan čovek koji je zapamtio njen izgled i mogao da po sećanju otprilike nacрта njen izgled. Bio je to Teodosije Tuner, poznati građanin Zrenjanina i vlasnik kamenorezačke radionice.

Tuner je rođen u Novom Sadu 1875, a u Zrenjanin je došao sa ocem 1881. godine kao šestogodišnji dečak. I njegov otac je imao radionicu i zgradu nedaleko od ove zgrade, zbog čega mu je i mogla ostati u sećanju. Naime, u doba kada je ta prvobitna sinagogina zgrada porušena 1893-94. godine, Tuner je bio već odrastao osamnaestogodišnji momak. Njegova crtačka sposobnost kao diplomiranog kamenorezačkog tehničara uverava nas i u autentičnost izgleda stare sinagoge na njegovom crtežu. Tuner je umro u proleće 1972. u dubokoj starosti. U radionici, radeći na rezanju i crtanju slova i motiva na nadgrobnim spomenicima, ostao je sve do svoje smrti. Skicu koju je načinio nastala je u proleće 1968. godine (sl. 1).

Za preko 40 godina postojanja ove zgrade, koja je sem toga služila i u druge svrhe, naime imala je i prostrane podrume u kojima su bila slagališta za raznovrsnu robu, ona je veoma oronula i postala gotovo neupotrebljiva za veće i svečanije skupove. Zgrada je renovirana samo jednom, i to 1882. godine, ali je za sledećih 12—13 godina bila još u gorem stanju nego pre renoviranja.

Pošto je zgrada došla u takvo stanje da se mogla čak i sama srušiti, jer su joj neki zidovi zbog napuklosti morali biti poduprti, nadležni su uvideli da u takvoj zgradi ne mogu dalje držati bogoslužnja i da je potrebno izgraditi novu bogomolju.

U vreme posle izgradnje ove bogomolje polovinom XIX veka, samostalni rabin u njoj bio je Meir Fajn koji se nazivao »rabiner i propovednik«. Ovo je bilo zapisano u dokumentu koji je nestao za vreme drugog svetskog rata, ali ga je dr Mor Niderman, ovdašnji predratni rabin, citirao u jednom svom članku. Ovaj dokument je poticao iz 1852. godine, a iz njega se moglo videti da je predsednik Jevrejske opštine u to vreme bio Leopold Mangold, po zanimanju knjižar i jedan od nosilaca kulturnih nastojanja i kulturnog napretka našeg grada. Meir Fajn je bio rabiner u Zrenjaninu do 1857. godine.

DVA UMNA RABINERA

Posle Meira Fajna, na njegovo mesto je 1857. godine došao uman rabiner David Openhajn (sl. 2). On je tokom svoga rada učinio mnogo ne samo u pogledu podizanja svog ugleda i uticaja kod vlasti, nego je stvorio i pogodnosti i mogućnosti za proširenje i povećanje jevrejske kolonije u Zrenjaninu, što se najbolje može videti i potvrditi činjenicom da je upravo u vreme njegovog rabinovanja u Zrenjaninu bilo naseljeno više Jevreja nego u bilo kom periodu pre i posle njega. Openhajn je baš na osnovu znatnog broja jevrejske školske dece, kao predsednik Jevrejskog školskog odbora, učinio mnogo da dođe do proširenja škole i da se stvore sredstva i mogućnosti da se u život provede plan o izgradnji zgrade Jevrejske škole koja je u gradu radila još od prvih decenija XIX veka. Naročito je značajno to da se u doba podržavljenja škola, kad je pretila mađarizacija đaka, Openhajn odupro vlastima i svojim protivnicima među samim Jevrejima i, isto onako kako su to uradili Srbi, nastavio da finansira školu iz sredstava verske opštine, pa je škola još dugi niz godina ostala veroispovedna. Ova stara sinagoga u kojoj je Openhajn služio 19 godina ostala je posle njegove smrti bez rabinera pune 4 godine.

Stara sinagoga o kojoj smo ovde govorili, a koja je podignuta krajem prve polovine XIX veka, porušena je i izgrađena nova za vreme rabina, odnosno nadrabina dra Mora Klajna, za koga poznavaoći prošlosti Zrenjanina kažu da je bio jedna od najumnijih glava koje su ikad živеле u Zrenjaninu (sl. 3).

Kad je 1880. izabran za rabina u Zrenjaninu, ovaj izvršni mislilac, pisac brojnih filozofskih dela i veliki orator, čije je ime zabeleženo u svim velikim jevrejskim svetskim enciklopedijama, zatekao je staru sinagogu veoma ruiniranu, pa je ona već 1882. bila renovirana i adaptirana. Tako je na njegovo zauzimanje i zalaganje bio produžen život staroj, ako se tako može reći privremenoj sinagogi, pošto je ona u stvari bila bogomolja, ali nije imala dostojan izgled i oblik hrama kakav su imale crkve i hramovi drugih veroispovesti u gradu.

Međutim, za dra Klajna to je bilo samo privremeno rešenje. On je odmah došao na ideju i započeo akciju za buduću izgradnju nove reprezentativne sinagoge pošto je bilo očigledno da stara zgrada i pored renoviranja ne može još dugo služiti svojoj nameni. Ostvarenje svoje zamisli, njenu realizaciju, dr Klajn je doživeo tek posle 16 godina službovanja u Zrenjaninu i isto toliko bdenja nad novim problemom kad je 1896. bila osvećena i predata upotrebi velelepna i sjajna zgrada nove sinagoge u Zrenjaninu.

Kao nadrabín Jevrejske verske opštine, dr Klajn je služio u Zrenjaninu 35 godina. Umro je 1915. za vreme prvog svetskog rata u času kad se spremao da proslavi pedesetogodišnjicu svoje svešténíčke službe.

AKCIJA ZA IZGRADNJU NOVE SINAGOGÉ

Presudna godina za izgradnju nove sinagoge bila je 1892, kad su svi faktori u okviru Jevrejske verske zajednice, od vrhovnog nadrabínata do poslednjeg člana ove verske opštine, zatim i najeminentniji predstavnici vlasti u županiji i gradu, bili saglasni da se poruši stara i podigne nova sinagoga i da pri tom svi daju udeo za ostvarenje te zamisli. Podizanje ove sinagoge nije, u stvari, bila jedino stvar članova Jevrejske opštine; to je prešlo u staranje ne samo faktora u vlasti nego i društvenih institucija i pojedinaca. Biće potrebno još dosta vremena i rada ukoliko se bude želelo da se još nešto više sazna, ali mi ćemo u prilogu ovom radu pružiti spisak priložnika za izgradnju bogomolje, odnosno za njeno dovršenje, jer spisak potiče iz vremena kad su radovi na izgradnji bili prilično poodmakli. Ovaj spisak nije slika visine troškova za podizanje sinagoge, jer za njih, na žalost, nemamo podataka iz razloga što su knjige verske opštine uništene, ali taj spisak predstavlja sliku solidarnosti građana Zrenjanina u to vreme, kao i pre i posle toga, izuzev vreme okupacije kad je veliki broj fašista podivljao. Međutim, odmah se mora reći da se to ne može generalisati zato što je bilo i dosta Nemaca koji su ostali verni tradicionalnom prijateljstvu i tolerantnosti među svim nacionalnostima, čak i onda kad su Nemci bili pod Moskvom i Staljingradom. To se može potkrepiti i činjenicom da je jedan Nemač iz našeg grada, Mihael Servo, proglašen i za Narodnog heroja narodnooslobodilačke borbe jugoslovenskih naroda.

PRIPREME ZA IZGRADNJU SINAGOGÉ

U akciji oko priprema za izgradnju sinagoge trebalo je preduzeti niz stvari, najpre u vezi sa obezbeđenjem sredstava, jer ih je tek trebalo prikupiti, zatim pronaći najbolje rešenje u odnosu na izgled buduće sinagoge, što je pre svega zavisilo od arhitekta i preduzimača koje je trebalo pronaći, pa tek posle toga usaglasiti stavove graditelja s mogućnostima i u pogledu sredstava i u odnosu na druge okolnosti. Ove se teškoće ističu zbog toga što je u tom celokupnom poslu trebalo očekivati dobrovoljan i samopregoran rad od svih, što se danas pri sličnim aktivnostima ne može ni zamisliti.

Predsednik Jevrejske verske opštine u to vreme bio je advokat dr Mihailo Švarc koji je tu dužnost vršio iz počasti. Sem toga, on je usled opštedruštvenih poslova gubio dosta svoga kancelarijskog privatnog vremena, a uz to je i putovanja u vezi sa ostvarenjem ove zamisli vršio o sopstvenom trošku.

Prema tome, može se reći da je pored dra Mora Klajna, koji je uživao velik ugled kod vlasti i bio jedan od nosilaca težine posla u organizaciji izgradnje sinagoge, pun udeo u ovoj akciji dao i dr Švarc. On je oduševljeno i s puno požrtvovanja prišao ovom poslu. Tokom 1892. i 1893. godine, on nije žalio truda da lično privoći i angažuje za stvar sinagoge lično Leopolda Baumhorna, čuvenog arhitektu i već proslavljenog graditelja sinagoga iz Budimpešte, čemu je trebalo žrtvovati mnogo truda da bi se došlo do konačnog uspeha. Dr Švarc je u to vreme imao 48 godina, pa bi se moglo reći da je bio relativno mlad i da mu to svakako nije teško palo. Međutim, ovaj entuzijast za stvari Zrenjanina i njegovog lepšeg izgleda, njegovog privrednog i kulturnog napretka, bio je u isti mah i težak bolesnik dijabetičar, pa se njegove žrtve moraju ceniti i sa tog aspekta.

Ipak dr Švarc je u svom neumornom zalaganju uspeo da arh. Leopold Baumhorn sačini planove koji su izazvali opšte zadovoljstvo, takođe je dočekao da radovi na izgradnji nove sinagoge započnu 1. aprila 1894, a optimističke prognoze su bile da će radovi teći tako brzo i takvim tempom da će sinagoga biti gotova do 1. oktobra iste godine. Međutim, stvari su uzele tragičan obrt u odnosu na dra Švarca: on je umro 14. oktobra 1894. ne dočekavši da vidi završeno ono što je bilo zamišljeno i gotovo samo na planovima. Uostalom, trebalo je da prođe još mnogo vremena od smrti dra Švarca da se izgradi velepni hram i da se sve druge stvari u vezi sa njim dovedu u red tako da bi sinagoga mogla biti predana svojoj nameni.

LEOPOLD BAUMHORN

S obzirom na to da je graditelj sinagoge, arhitekt Leopold Baumhorn iz Budimpešte, u toku pregovora sa drom Švarcom bio već afirmisana i cenjena ličnost u svom poslu, to je samim tim stvar dobila u značaju u upućenim krugovima, pa i u elanu da se postavljeni planovi ostvare. Radi boljeg shvaćanja ovih navoda daćemo ovde nekoliko podataka o ovom značajnom arhitekti.

Rođen je 28. decembra 1860. u Kišberu, županija Komarno (danas Čehoslovačka), a realnu gimnaziju je završio u Đeru. Arhitekturu je diplomirao u Beču kod profesora Förstera, Keniga i Weyra. Vrativši se zatim u Budimpeštu, 12 godina je radio kod arhitekata Edena Lehnara i Đule Partoša, i to u vreme kad su ti čuveni arhitekti gradili istorijsko delo — zgradu županije (danas zgrada Skupštine opštine u Zrenjaninu), što je dovelo do mogućnosti da Baumhorn sudeluje i u koncepciji izgleda i ove naše građevine, kao i da je još u to vreme moralo biti reči o budućoj sinagogi, da su stvorena prijateljstva koja se kasnije nisu mogla prenebreći.

U godinama 1893. i 1899. Baumhorn je putovao u Italiju, a 1904. proputovao je srednju Evropu radi usavršavanja u struci.

Svoje prvo arhitektonsko delo sa elementima mavarskog stila — sinagogu u mađarskom gradu Estergonu — završio je 1888. godine. Posle ovog dela, ime mu je postalo slavno. Od tog vremena specijalizovao se za izgradnju sinagoga i postao najpoznatiji graditelj te vrste građevina u Ugarskoj. Izgradio je ukupno 22 sinagoge širom Ugarske, od kojih je najpoznatija u Segedinu; nju je gradio 1903. godine, a bila je i najveća u Ugarskoj: imala je 1.340 sedišta, 740 za muškarce i 600 za žene. Dalje su mu poznate sinagoge u Novom Sadu, Zrenjaninu (koju je završio 1896), zatim na Rijeci, u Brašovu, Temišvaru, Solnoku, Cegledu, Egeru, Lošoncu, Liptosentmiklošu, Đendešu, kao i četiri sinagoge u Budimpešti: na Arena-putu i u ulicama Pava, Čaki i Đerđa Dože.

Od ostalih Baumhornovih građevina poznate su zgrade suda u Đeru (1890), zgrada Fabrike stakla u Šalgotarjanu (1893), Paviljon za hartiju na milenarnoj izložbi 1896, zgrada Centralne vodne zadruge u Temišvaru, zgrada Državne više devojačke škole u Temišvaru, zgrada Segedinsko-čonogradske štedionice u Segedinu (1893), zgrada Novosadske štedionice, zgrada Štedionice u Baji, zgrada »Loyda« i Produktne berze u Temišvaru (1910—12) i druge. Zgrade koje smo naveli građene su u tzv. »mađarskom« stilu, dok su sve sinagoge rađene u »mavarskom« stilu.

Baumhorn je po narodnosti bio Jevrej; umro je 8. januara 1932. godine u svom rodnom mestu Kišberu.

IZGLED SINAGOGA

Jedino što je sačuvano od ove sinagoge koju je progutao vihor drugog svetskog rata jesu fotografije, od kojih je jedna u boji (sl. 4), i orgulje koje se nalaze u reformatskoj crkvi u Zrenjaninu. Fotografije su sačuvale izgled sinagoge sa južne strane, dok u Jevrejskom muzeju u Beogradu postoji jedna na kojoj je sačuvan izgled fasade sa ulazne, zapadne strane (sl. 5).

Preduzimač za izgradnju sinagoge po Baumhornovim planovima bio je građevinar Metod Kučera; podaci o njemu su zasad nepoznati, ali se pretpostavlja da je bio blizak saradnik arhitekta i da je poreklom iz Čehoslovačke kao i Baumhorn.

Materijal za sinagogu nabavljen je u raznim mestima po Baumhornovoj preporuci. Tako je za soklu i stepenice upotrebljen prirodni kamen-peščar iz kamenoloma Šitö kod Estergona, koji je inače bio vlasništvo rimokatoličkih institucija. Obojene cigle nabavljene su u Segedinu, dok je veliki deo drugog potrebnog materijala dopremljen iz Nadvarada (sada Oradea Mare u Rumuniji). Stručna radna snaga bila je sa strane, a ostali radnici su bili domaći. Znatan deo običnog grubog materijala nabavljen je takođe preko domaćih snabdevača.

Treba napomenuti još i činjenicu da su orgulje kao važan deo unutrašnje opreme bile jedini predmet koji je prenet iz stare sinagoge u novu. Ove orgulje, koje se i danas nalaze u Zrenjaninu, bile su još u doba nabavke oko 1870, kad su donete iz Beča, stvar dostojna da se ugradi i u jednu takvu građevinu kakva je bila nova sinagoga. Stoga u tom pogledu nije ni bilo dileme.

OTVARANJE SINAGOGA

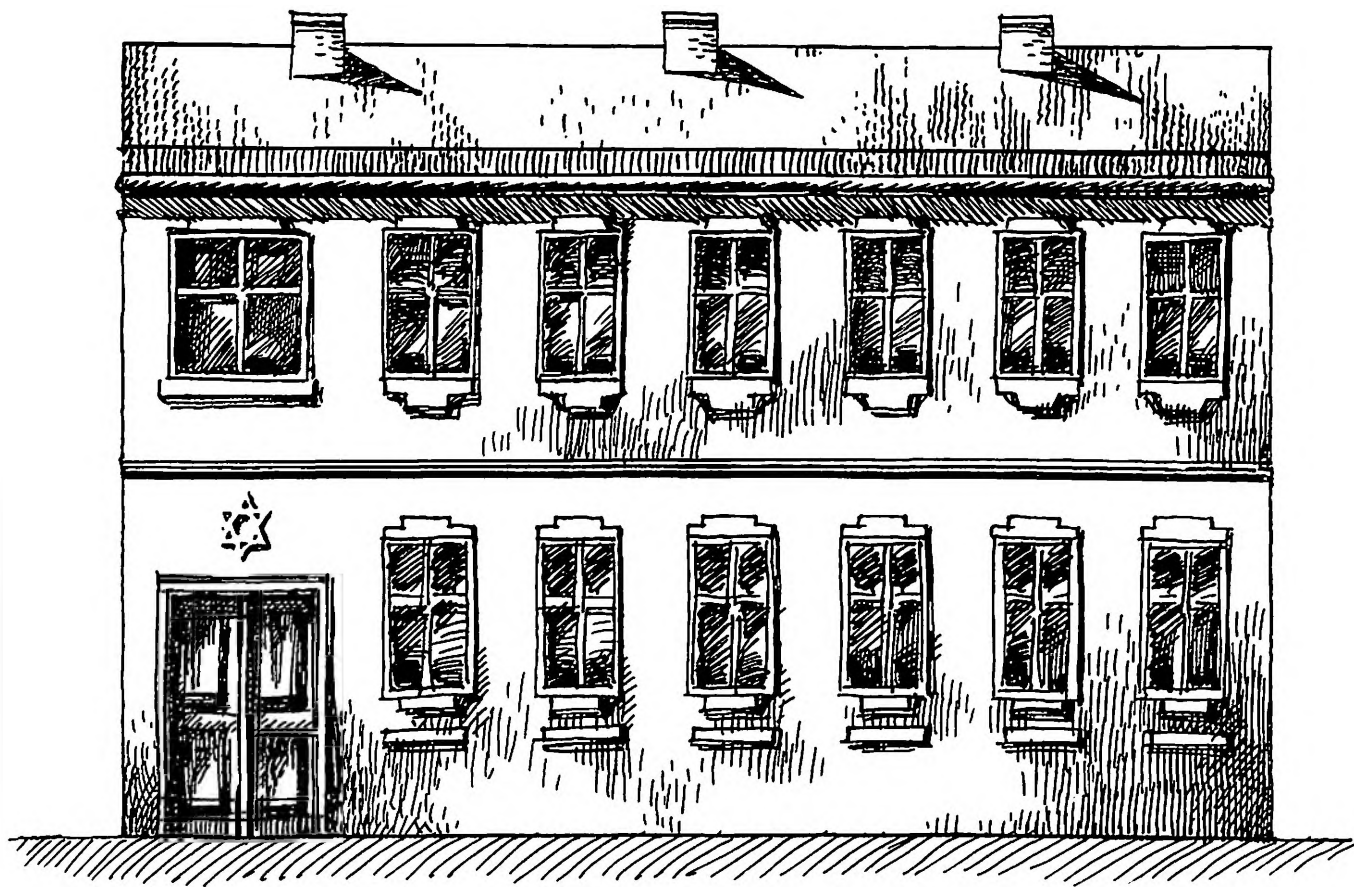
Stavljanje završnog kamena prilikom izgradnje sinagoge izvršeno je 17. avgusta 1896. godine, što je ujedno trenutak vredan spomena u istoriji Jevrejske verske opštine u Zrenjaninu.

Sama sinagoga je okupljenom velikom broju građanstva izgledala kao kuća iz bajke i oči svih prisutnih su se sjajile dok su gledali vanredne pojedinosti ove građevine koje su se stapale u divnu efektivnu celinu. Unutrašnjost je blistala u žaru električnih svetiljaka, što je tada bila novost, jer je električno svetlo bilo u to vreme tek stiglo u grad, a sinagoga je bila prva od svih bogomolja u gradu u kojoj je bila sprovedena električna struja. Osvetljenje je upotpunjavalo utisak koji je ostavljala ova istorijska i stilska građevina koja je objedinjavala umetnost prošlosti sa živom savremenošću.

Akt osvećenja sinagoge bio je veoma svečan. Sva mesta u njoj bila su popunjena, a sa galerije su prelepo odevene žene pratile tok čina. Pošto su izvanredan pevački hor i kantor Levin nenadmašnog glasa otpevali psalm, sinagoga je otvorena, a zatim je advokat dr Šamuel Mangold, predsednik Jevrejske verske opštine, održao produhovljen govor kojim je dao pečat ovom jedinstvenom aktu osvećenja. Dr Mangold, koji je nasledio pok. dra Švarca i nastavio njegovo delo u pogledu izgradnje sinagoge, još jednom se u svom govoru osvrnuo na istoriju verske opštine, pri tom uveravajući prisutne da će vera i ljubav prema otadžbini i sloga među ljudima biti negovane i u novom hramu isto onako kako je to bilo i u starom.

POVELJA

Tada se pristupilo završnom činu, to jest konačnom završetku izgradnje bogomolja: uzidiivanju pripremljene povelje u zid hrama. Sekretar je pročitao prisutnima sadržaj povelje na koju su stavili svoje potpise predsednik dr Mangold, zatim veliki župan Jene Ronai, podžupan dr Delimanić, županijski veliki beležnik baron Bertold Fajlić, u ime grada dr Zoltan Perišić, školski inspektor Štajnbah, u ime vojske major Matigejka, u ime domobrana major Olhvari, zatim A. Kovač, dr Pal Demko, dr Geza Pap, Franc Lang u ime fin. direkcije, reformistički pastor Salai, rabin dr Klajn, St. Večei, dr Hadfi, arhitekt Baumhorn, preduzimač Metod Kučera i M. Vinter. Povelja je stavljena u kasetu (Enveloppe), koja je zatim zatvorena i smeštena u udubljenje u zidu gde su je pričvrstili veliki župan Fon Ronai, dr Klajn, L. Baumhorn, M. Kučera, dr Mangold i Isidor Vajs. Time je svečanost bila završena.

1. Jovan Čurčić, *Zgrada prvobitne sinagoge u Velikom Bečkereku*. Crtež je urađen prema skici Teodosija Turnera, jednog od retkih građana Zrenjanina, koji je još pamtio ovu zgradu i njen izgled zabeležio po sećanju u svojoj 93. godini

2. David Openhajn, rabin u Velikom Bečkereku od 1857. do 1876. godine (slika je sačuvana u Istorijskom muzeju u Zrenjaninu)

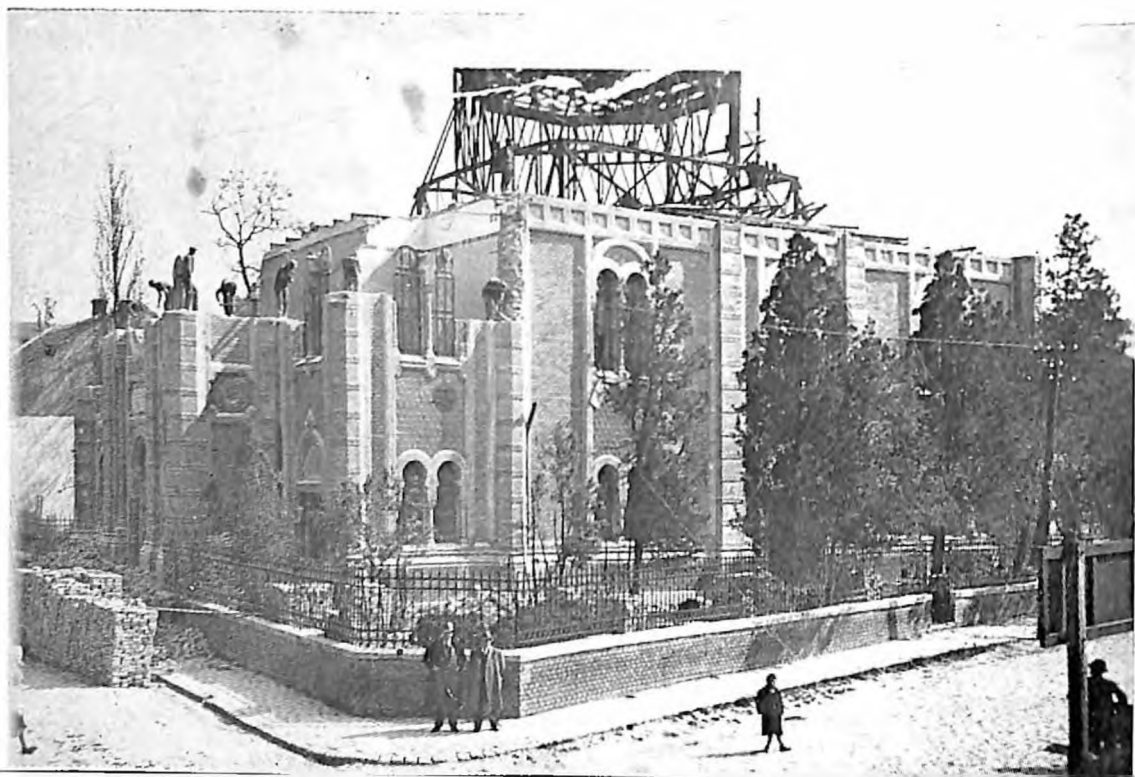
3. Dr. Mor Klajn, nadrabin u Velikom Bečkereku (1841—1915), pesnik i filozof, za čije je vreme izgrađena nova sinagoga

4. Sinagoga u Zrenjaninu, izgled sa južne strane

5. Sinagoga u Zrenjaninu, ulazna fasada

6. Rušenje sinagoge u Zrenjaninu 1941. godine

RUŠENJE SINAGOGE 1941. GODINE

Kad su Jevreji, koji su po ulasku nemačkih trupa u Banat bili stavljeni u koncentracioni logor, u toku leta 1941. transportovani u Beograd, oni su ostavili sinagogu njenoj sudbini. Nedugo zatim, sinagoga je bila minirana i srušena (sl. 6). Inspiratori toga rušenja bili su najpre Wagner, SS-major iz Rajha, koji je po ulasku Nemaca u Zrenjanin postao krajskomandant i tokom svoga boravka u njemu intenzivno radio na tome da se liše slobode svi Jevreji i da se sruši jevrejska bogomolja sinagoga, zatim predsednik opštine Jozef Gion i dr Janko Sep, vođa nemačke narodnosne grupe u Banatu, dok su glavni rukovodioci pri samom rušenju bili Jovan Ehrenreich, Jovan Weber, šef gradskog tehničkog odeljenja, i palir Peter Bon, o čemu je Anketna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Banatu posedovala originalan dokumenat br. 843 koji se čuva u Novom Sadu.

Iz toga dokumenta vidi se da je neki Haas, koji je izvesno vreme bio i komandant u Petrovgradu (Zrenjaninu), uzeo jedan deo materijala od srušene sinagoge i sazidao kuću u Beogradskoj ulici (danas Kolarova). Drugi deo cigalja i gvozdene konstrukcija upotrebljeni su za proširenje i dogradnju Vajteršanove fabrike šarapa, a manji deo je odnet u Čontikarsku ulicu u kojoj je jedan Nemač saziđao svinjac.

Nemci su pri rušenju izbacili skupocene orgulje na ulični kolovoz, pa su rukovodioci reformatske crkve zamolili nemačke vlasti da im te orgulje prodaju. Pošto su im vlasti prodale orgulje uz propisan račun, one su instalirane u reformatskoj crkvi u kojoj se nalaze i danas.

Ovi prilozi, sastavljeni iz kratkih zabeležaka, daleko su od pretenzije da predstavljaju potpun materijal i istoriju sinagoge u Zrenjaninu. To bi trebalo da bude samo osnova, a tek kad se pronađu planovi L. Baumhorna (možda u Mađarskoj), ugovori između Jevrejske verske opštine sa arhitektom i preduzimačem, kao i drugi važni i zanimljivi podaci, moglo bi se pristupiti izradi konačne verzije za istoriju ovog objekta koji je imao tako nesrećnu sudbinu.

Na podacima koji su ovde dati rađeno je nekoliko godina, mada ne intenzivno. Autor ovih priloga je svestan da ostaje još dosta da se uradi i da građe ima, ali je isto atko svestan i činjenice da bi se i ovaj materijal mogao izgubiti ukoliko se bar i na ovaj način ne napiše.

DODATAK

Još prilikom otvaranja i osvećenja sinagoge na dan 17. avgusta 1896. rečeno je da zasluga što je stvoreno jedno takvo građevinsko umetničko delo ne pripada samo jednom licu nego je to zasluga svih članova Jevrejske verske opštine, kao i bezbroj ljudi pripadnika drugih veroispovesti koji su nesebično doprineli ovom cilju.

Postoji znatan broj spiskova priložnika i javnih zahvalnica koji mogu poslužiti da se vidi ne samo visina prikupljenih sredstava za izgradnju sinagoge nego da budu dokaz o solidarnosti građana svih nacionalnosti u gradu u prošlosti, jer su Srbi, Mađari i Nemci pritekli u pomoć svojim priložima u tom trenutku isto onako kako su i Jevreji nesebično otvarali novčanike kad je bila reč o izgradnji katoličke crkve, ili za neku stvar koja se ticala napretka srpskog življa. Možda bi se u borbi protiv šovinizma trebalo ugledati baš na ove svetle primere.

Spisak priložnika na dan 10. aprila 1869. za izgradnju orgulja u Jevrejskoj crkvi:

Pevačko društvo	25 for.	Henrih Dajksner	1 for
Ignac Dajč	1 ..	Simon Berger	2 ..
J. Gajdušek	1 ..	M. Bluvajs	1 ..
M. Levi	1 ..	Eduard Kelner	1 ..
Filip Fajn	1 ..	Jakob Štigel	1 ..
Leopold Rozenfeld	1 ..	Arnold Fridrih	1 ..
Majer Vajs	1 ..	R. Bergl	1 ..
Maks Vajs	1 ..	J. Gutman	1 ..
Vilhelm Ekštajn	1 ..	Armin Dajč	2 ..
Isidor Materas	1 ..	Johan Kleski	1 ..
Emanuel Eisner	1 ..	Joz. Ekštajn	3 ..
Ignac Ajzenšteter	3 ..	N. N.	2 ..
Lorenc Baš	4 ..	Sam. Frajnd	2 ..
Henri Vajs	5 ..	Joh Ciner	1 ..
Leopold Mangold	1 ..	Vilhelm Frajnd	2 ..
N. N.	2 ..	Daniel Majer	2 ..
Lila Šlezinger	1 ..	M. Rotmiler	2 ..
Samuilo Gutman	1 ..		

Na dan 24. februara 1894. godine priređena je u gradu zabava u organizaciji jevrejskog društva »Maskil le dol« kojom prilikom su primani i prilozi za izgradnju sinagoge u Zrenjaninu. Među priložnicima zabeležena su i sledeća imena i iznosi.

Emerih Ormodi	10 for.	J. Šen	0,50 for.
Isidor Vajs	5 ..	E. Hubert	0,50 ..
Daun Đula	4 ..	J. L. Kiršner	0,50 ..
Oskar Štajner	3 ..	Rozner	0,50 ..
Mih. Švarc	2,50 ..	M. Ulman	0,50 ..
Sam. Kon	2,50 ..	Adolf Švan	0,50 ..
Imre Kurlender	2 ..	Gedeon Kovač	0,50 ..
Robert Imre	1 ..	dr Polak	0,50 ..
		A. Rotšajn	0,50 ..

Pri iznošenju ovih podataka mogao bi se steći utisak koji ne bi odgovarao stvarnosti u pogledu vrednosti forinte u to vreme. Naime, potrebno je znati koliko bi to iznosilo danas, pa smo smatrali da se to najpribližnije može učiniti ako kažemo da se u to vreme za jednu forintu moglo kupiti 20 kg kukuruza. Prevedeno na današnje uslove, to bi značilo da je jedna forinta imala kupovnu moć od oko 20 novih, odnosno 2.000 starih dinara. U toj svetlosti se mogu sagledati i vrednosti datih priloga.

Kad je na dan 11. januara 1896. godine, u vreme kad su radovi oko izgradnje sinagoge bili u završnoj fazi, priredjen bal u Zrenjaninu da bi se pribavila sredstva za njeno dovršenje, samo na tom balu ostvaren je čist prihod od 1.260 forinti, što prevedeno na današnju vrednost iznosi 2,320.000 starih dinara. Dakle, korist je bila dvojaka: posetioci su se prijatno zabavili i prikupljena je ovako lepa suma novca.

Tom prilikom dali su sledeće priloge:

25 forinti: grof Feliks Harnonkurt, Isidor Vajs, udova dra Mihaila Švarca

20 forinti: Torontalska kreditna banka i štedionica, Velikobečkerečki zavod za štednju i predujam

15 forinti: dr Mor Holender

12 forinti: Ignac Levi

10 forinti: Jene Ronai, dr Delimanić, baron Bertold Fajlić, Bela Poroskai, Pučka banka, Vilmoš Frajnd, Simon Ajzenšteter i drug, I. L. Ajzenšteter i drug, Bela Bilic, dr Šamu Mangold, Lipot Mangold, N. N., Samu Engel, supruga Davida Rajnera iz Padeja, Šarčenska zakupna ekonomija, Zigmond Dajč, Lazar Dunderski, dr Đeza Polak, Milko Vilmoš i sin (Segedin), Đerđ Hajcman (Segedin), dr Lazar Štern, Leopold Mesnik, Šandor Štraser (Budimpešta), Bela Štraser (Beč), Alfred Štraser (Budimpešta), Rudolf Štraser (Beč), Erne Straser (Beč)

7 forinti: Šandor Fuks, dr Šamuel Kardoš, Deže Levinger

5 forinti: Marko i Antal Maj (Pančevo), Janoš Bilic, Janoš Štagelšmit, J. L. Franc, dr Lajoš Orošdi, dr Ferenc Štašik, dr Laslo Duka, Gedeon Kovač, Mor Lang (Elemir), S. Šajovic, Fillp Fein, Marton Erdedi, A. Bartl (Hamburg), Jožef Hiler i sinovi, supruga Mora Rajtera, Kornel Štajgervald, Imre Kurlender, supruga Lipota Dajča, Antal Oldal, Imre Koval, supruga Manoa Huberta, Lipot Dajksner, H. Stern, Gere Ajbenšic, Rot i Baher, Salamon Temer, Jakob Šlezinger, Erne Šmasenka, Jene Markoan, Artur Kenedi (Beč), Artur Lorand (Beč), Đula Dajč, dr Jakob Gutman, dr Miloš Đorđević, Malvina Grosman, Šandor Rozenbaum (Beč), dr Mor Hofenrajh (Budimpešta), Šlezinger i Polaković (Budimpešta), Winkler, direktor dobara u Ečki, Josim Sekošan, V. Torak, Lipot Šnicler, Alfred Dajč, dr Mor Hirš, Etelka Špigel, Mor Kovač (Temišvar), Bela Bing (Arad), Lipot Dajč, Geza Štajnicer, Geza Fraj, Šandor Engel (Budimpešta), Arnold Braun (Budimpešta), muzička kapela Milana Mojse, Karolj Helmbol

4 forinte: dr Mikša Ajbešic, dr Imre Varadi, Adolf Kraus, Metod Kučera, Deže Mockovšak, dr Lipot Pejov, Oskar Štajner, Lipot Ajzler, Viktor Volfinger, R. Rozenfeld

3 forinte: dr Janoš Kiš, dr Lajoš Veh, dr Jožef Goldman, dr Šandor Polgar, dr Jožef Granžan Mladi, dr Pal Demko, dr Ignac Nagy (Dobrica), Rozalija Lang, Gros i Miler, Mikša Štraser, Isidor Klajn, Zigmond Polaković (Budimpešta), Jakob Dajč, Mikša Jul, Jožef Kelner, Oskar Rajter, Armin Rotmiler, supruga Nikole Lučića, supruga dra Kalmana Milasina, Fani Klajn, supruga Bernata Abelesa, supruga Jožefa Grinvalda, Šamu Temer, supruga Lajoša Žiroša, Lipot Špuler, Mikša Hajnrih, Emil Nagel (Budimpešta), Laslo Vit

2 forinte: supruga Lipota Fišera, Regina Deneš, Berta Kadelsburger, supruga Ferenca Vinglera, Natalija Grosman, J. L. Baden, Simon Grin, Lajoš Orosi, Marton Weltman, dr Ižo Kovač, Emilija Munčić, Herman Najman, Herman Štark, Helena Finkelštajn-Švarc, J. L. Vinter, Karolin Klajn, supruga Bernata Klajna, Mor Gleiger, Armin Klajn, Ižo D. Grin, Antal Žemberli, Irma i Tereza Temzer, supruga Žigmunda Piliša, Paulina Freišberger, Hauptman Liber, Leonora Večei, Adolf Ekštajn, supruga dra Ede Mihalovića, Antal Štrajtman, Mano Gajger, Katica Polak, dr Jožef Štajn, Matilda Franc, Johana Švimer, supruga Mora Ferncija, Vilmoš Ekštajn, Mor Temer, N. N., Matilda Hajdeger, Antal Šefer, Hugo Ajzenšteter, Bernat Štajner, Fridoš Vajs (Čurug), Joži i Emil Dajč, Ede Holender, H. Grinvald, Katalin Bliveis, Aladar Ereš, Petronela Hesse, Herman Ekštajn, Antal Pec, Bertalan Jonas, Ištvan

Tolvet, Ignac Levi, Akoš Keler, Vilmoš Virag, Kalman Satmari, Vasa Talapković, direktor gimnazije Balaži, dr H. Mesinger, supruga Balinta Sauera, Lipot Fišer (Perlez), Mihalj Reis, dr Silard Plehl, dr Lajoš Brajer, dr Zoltan Perišić, dr Ladislav Opolcer, dr Elmer Štajner, N. N., Emilija Hajdeger (Ujvary), Jozefina Mangold, Dušan Janković (Dobrica), D. Štern, inž. iz Đera, N. N., Vilmoš Grinbaum, Frideš Grinbaum, Đula Daun, Jozefina Filković, Amalija Ekfeld, Đula Brumer, H. Kon, Lajoš Frajnd, dr Đula Svarc, Lipot Mencer, Reže Sobotka, Erne Vincehidi, Šandor Kiš, Ferenc Lang, sudija Benedek, Isidor Mencer, Đerd Wudi, Ignac Roša, Ištvan Tolvet, sudija Vučetić, N. N., Marko Ulman, Roza Reinic (Melenci), Lihtental (Melenci), supruga Ignaca Kiršnera (Ban. Sv. Đurad), dr Mikša Frankl (Modoš), Elisa Klajn, Fraciška Lewin, R. Perger, Danilo Panić, Ištvan Pohut, Jovan Kristić, Boza Dajč, Šandor Perles (Padej), Šandor Fišer (Itebej), supruga dra Mikše Frankla (Modoš)
 1,50 forinta: A. F. Kokić, Etel Najman, Šimon Hirtenštajn, I. S., Teodor Tauber (Vršac)
 1 forinta: 219 lica raznih nacionalnosti i položaja
 0,50 forinte: 31 priložnik *raznih nacionalnosti*.

Ukupan prihod na ovom balu bio je 1.489 for. i 85 krajcara, troškovi bala iznosili su 230 for. i 15 krajcara, tako da je ostao čist prihod od 1.259,70 for.

Kao što se vidi, najveće priloge dali su i oni koji nisu bili Jevreji zajedno s Jevrejima, a među većim priložnicima ima katoličkih i pravoslavnih sveštenika, što rečito govori da prilikom podizanja sinagoge nije bilo verske netrpeljivosti.

IZVORI:

Anketna komisija za utvrđivanje ratnih zločina, *Zločini protiv Jevreja u Vojvodini od 1941. do 1944. godine*; Istorijski arhiv Zrenjanin, *Spisi i akta od 1812. do 1896*; *Grossbecskereker Wochenblatt*, godišta od 1854. do 1915; *Torntal*, godišta od 1874. do 1900; Dragoljub Čolić, *Učešće Jevreja u razvoju privrede Banata*; Aleksandar Stanojlović, *Almanah Petrovgrad*, 1938; *Magyar életrajzi lexikon*, Budimpešta, 1967; *Magyar zsidó lexikon*, Budimpešta, 1929; *Zrenjanin*, godišta od 1952. do 1972; Izjava Teodosija Tunera.

Summary

Dragoljub D. ČOLIĆ

THE ZRENJANIN SYNAGOGUE

Among the thirteen synagogues which the German fascists have demolished during WWII in various cities and townships of the Banat area the one which stood in Veliki Bečkerek, or in the city of Zrenjanin as it is called today, was a particularly outstanding and successful architectural achievement of Leopold Baumhorn. The Zrenjanin synagogue was one of the twentytwo this talented creator designed and was indeed an architectural pearl of the city on the River Begej.

The first synagogue in this city was built as back as 1847 to be in use until the beginning of 1894 when it was found so delapidated that its demolition became unavoidable. Actually, that building was a normal two story house in which a great hall on the upper floor was used for religious services.

On the site of the demolished old synagogue the construction of a new one, designed by L. Baumhorn, started on April 1,1894 to be completed on August 17,1896 when a ceremonial dedication opened its doors to the believers.

This magnificent edifice was demolished at the beginning of the second part of 1941. The fascist authorities did not miss to include in their order a special instruction that the material gained by demolition should be used for construction of certain buildings to be owned by Germans.

The synagogue's organ, which was thrown out and left on the street during the demolition works, was purchased from the Germans by the functionaries of the Reformed Church. They installed it in their own Church where it still can be seen.

